

4

TOTALITARISME EN PLURIFORMITEIT. DE CORONASTRIJD ONTLEED

Hans Boutellier

De coronacrisis – de combinatie van virus, maatregelen en verzet daartegen – ondermijnde het functioneren van de pluriforme democratische rechtsstaat. Vooral de rol van de (medische) wetenschap werd inzet van polariserend debat. Er was sprake van ‘coronastrijd’: de pandemie werd inzet van machtspolitiek en groeiende sociale onvrede. Het medisch-politieke bolwerk kon zich niet openen en kritiek op het beleid nam sektarische vormen aan. Beleid en kritiek zetten elkaar vast. Hoe heeft dat zover kunnen komen? En wat zijn de consequenties voor de pluriforme rechtsstaat in tijden van crisis?

4.1 Inleiding

De coronacrisis ontstond relatief snel en was al even plotseling verdwenen. In maart 2020 vond de beroemde persconferentie plaats waarin premier Rutte een intelligente lockdown afkondigde. Drie jaar later, in maart 2023, werden de coronamaatregelen definitief geschrapt. Begin 2022 keerde het tij: in de decembermaand daarvoor waren nog harde maatregelen getroffen, maar al vanaf februari ontstond het gevoel dat het voorbij was. Drie jaar crisis, met

twee jaar lang ingrijpende maatregelen: toegangscontrole voor niet-gevaccineerden, een avondklok, sluiting van scholen, zorgcentra en culturele instellingen plus restricties in tal van werksituaties. Achteraf lijkt het een bizarre droom te zijn geweest (die ook zomaar weer kan terugkomen).

De doorwerking van de crisis is allesbehalve een droom. Onder jongeren is sprake van verhoogde stress en eenzaamheid, er zijn vele duizenden patiënten met long covid, een nieuwe balans tussen thuis en kantoor is vaak nog niet gevonden, culturele instellingen zijn een deel van hun publiek kwijtgeraakt, en veel bedrijven zijn de steun nog aan het afbetalen. En de sociale verhoudingen zijn op scherp komen te staan – daar gaat het in dit essay over. De coronacrisis heeft een aantal trekken van ‘het systeem’ blootgelegd, waarop in verhevigde mate is gereageerd. Sommige commentatoren zien complotten en spreken zelfs van totalitaire neigingen. Rond ‘corona’ kristalliseerde het maatschappelijke onbehagen zich uit tot regelrecht verzet tegen ‘het systeem’, meer in het bijzonder de rol van de wetenschap.

4.2 Gelovigen

Ik permitteer me een anekdotische toelichting op de coronastrijd. In maart 2022 vond een bijeenkomst plaats over polarisatie en corona in een Haarlems debatcentrum. Ik was gevraagd een korte inleiding te houden, om daarna met een wethouder, een jongere en de zaal in gesprek te gaan onder leiding van een dominee. Hoewel de crisis ‘voorbij’ leek, zat de zaal bomvol. Het bleek een gezelschap te zijn dat zich sinds het begin van de coronacrisis op zondagochtenden verzamelde in het Haarlemse Kenaupark, bij het standbeeld voor verzetsstrijder Hannie Schaft.¹ Mijn inleiding werd welwillend aan-gehoord, maar mijn definitie van polarisatie als ‘gemobiliseerde vij-

---

1 Het beeld werd ontworpen door haar vriendin Truus Menger-Oversteegen, in 1982 onthuld door prinses Juliana.

andschap² was het startpunt van felle reacties, want ‘wie was hier nu eigenlijk de vijand?’

Vanuit de zaal werd het beeld geschetst van mensen met de juiste inzichten versus ‘de kudde makke schapen’ die achter Rutte aan liepen. De aanwezige ‘advocaat’³ van Willem Engel (de voorman van de groepering ‘Viruswaanzin’, later ‘Viruswaarheid’) had zich ‘drie maanden in de cijfers verdiept en er klopte niets van’. Mijn tegenwerping dat wetenschappers zich hun hele loopbaan in iets verdiepen en het dan nog niet zeker weten, maakte weinig indruk. De discussie nam de vorm aan van een strijd tussen gelovigen, waarbij ‘het geloof in de wetenschap’ dezelfde status kreeg als ‘het geloof in het eigen onderzoek’. Bij de borrel na afloop sprak ik mensen met respectabele banen (leerkrachten, maatschappelijk werkers) en vriendelijke voor-
komens. Wat was hier aan de hand?

4.3 Totalitair!?

In de discussie over de maatregelen viel met enige regelmaat het woord totalitair. Een term die we over het algemeen associëren met nazi-Duitsland of de staatsterreur van Stalin. Ook bestaande regimes in Rusland, Noord-Korea, China en Turkije desnoods komen in aanmerking voor de kwalificatie totalitair. Maar Nederland, totalitair? Over het begrip totalitair bestaat veel academisch debat – het verwijst naar de dominantie van een ideologie of een partij of een alleenheerser. Het kwam na de Tweede Wereldoorlog in zwang om de overeenkomsten tussen de regimes van Hitler en Stalin te begrijpen. De Duits-Amerikaanse filosoof Hannah Arendt analyseerde de kenmerken van dit type bewind in *Origins of totalitarianism*.⁴ Zij

---

2 Zie hiervoor mijn boek Boutellier, H. (2021). Het nieuwe Westen. De identitaire strijd om de sociale verbeelding. Van Gennep.

3 Het gaat hier om een met Engel bevriende jurist die als zijn ‘advocaat’ optreedt. Hij werd eerder veroordeeld tot 4,5 jaar gevangenisstraf, waarin hij een rechtenstudie aan de Open Universiteit voltooide.

4 Arendt, H. (1951). *Origins of totalitarianism*. Houghton Mifflin Harcour Publishing Company.

onderscheidt totalitair van autoritair of autocratisch in zoverre dat het ook de mentale beheersing van een bevolking omvat.

Precies op dit punt ontwikkelt zich de associatie van coronamaatregelen en totalitarisme, het beeld van ‘de kudde makke schapen’. Voor een beter begrip daarvan verdiep ik me in *De psychologie van het totalitarisme* van Matthias Desmet, een hoogleraar klinische psychologie in Gent.⁵ Door optredens bij de extreemrechtse Tucker Carlson (Fox) en complotdenker Alex Jones is hij inmiddels een beruchte figuur, wiens boek van zijn werkgever, de Universiteit van Gent, niet meer in het universitaire onderwijs gebruikt mag worden. Het gaat mij hier om zijn redenering dat het coronabeleid totalitair zou zijn – ik wil de gedachtegang volgen van een eertijds gerespecteerde intellectueel die het tot hoogleraar wist te schoppen.

4.4 Schijnzekerheid

Desmet zet in de inleiding op zijn boek gelijk de toon: hij verbaast zich over de algemene roep om een hyperstrenge overheid: tegen terrorisme, klimaatverandering, de heteroseksuele norm en ook ‘de virussen’. Hij ziet er een nieuwe totalitaire reactie in gebaseerd op een bekende voedingsbodem: vrees. In het geval van de coronacrisis werd deze reactie statistisch onderbouwd. Desmet ziet hierin een ‘wetenschappelijke fictie’ die voortvloeit uit de pervertering van de idealen van de Verlichting. Dat grote verhaal (van de Verlichting) domineerde gedurende enkele eeuwen, maar voldoet niet meer, getuige de psychische kwalen van deze tijd: sociaal isolement, psychisch lijden, psychofarmaca. In de coronatijd toonde ‘deze ideologie’ haar ware gezicht: ‘het onvoorstelbare werd werkelijkheid’.⁶ Erger nog: we lieten ‘ons herleiden tot een QR-code in een technocratisch-medisch experiment’.⁷

---

5 Desmet, M. (2022). *De psychologie van het totalitarisme*. Pelckmans.

6 Ibid., p. 12.

7 Ibid., p. 14.

Er ontstond een vicieuze cirkel van controle die tot angst leidde, en angst die tot meer controle leidde. De mechanistische wetenschap is daar de oorzaak van – deze reduceert de mens tot een kenbaar organisme, waarbij psychologische, symbolische en ethische dimensies worden weggedrukt. Uitgebreid zet Desmet uiteen hoe de Verlichting de mens mondig maakte, maar die verworvenheid verkwanselde door er een instrumentele invulling aan te geven. Hoewel ‘de Rede’ haar eigen grenzen kent (respect voor het oneindige), werd de geïnstitutionaliseerde wetenschap een ideologie – het enige nog resterende grote verhaal in de westerse cultuur. Een verhaal dat alles domineert: de economie, het samenleven, de massa. De rede werd het instrument van de macht.

4.5 Verlangen naar verlossing

De tijdsmeting, de machine, de media, het arbeidsproces, agent Orange, digitalisering, vaccins – niets is te gek voor Desmets ontmaskering van de mechanistische ideologie. Deze belooft de vestiging van ‘een artificieel paradijs’ op basis van haar heilige graal: meetbaarheid. De corona-epidemie was een buitenkansje voor de cijferaars, maar zij boden ‘schijnexactheid’ en ‘pseudo-objectiviteit’ (waarbij opvalt dat Desmet en andere coronasceptici zelf regelmatig een beroep doen op cijfers). Tegenover de ‘biochemische machine’ van de virologen ziet Desmet de mens als een ‘wezen in mystieke resonantie met de Ander’.⁸ Maar de actuele mens is vooral bang en laat zich wat graag meeslepen door cijfermatige schijnzekerheden. We worden er alleen maar banger van, aanleiding voor nog een schep erbovenop. De psychologische bodem voor totalitarisme is dan gelegd.

Desmet schetst een dieptepsychologie van ‘onvolkomenheid van de menselijke communicatie’ en de ‘regelobsessie’ die daaruit voortvloeit. Het obsessief zoeken naar houvast maakt de systemen steeds

---

8 Ibid., p. 85.

complexer en absurder,⁹ waarbij de subjectieve keuzevrijheid verschrompelt. ‘Het maniakaal vermijden van infecties leidde tot een onoverzienbare toename van lijden door uitgestelde behandelingen, intrafamiliaal geweld, psychische ontredde en honger in de derde wereld.’¹⁰ Desmet houdt van de grote greep en het hoeft ook niet te verbazen dat *woke* activisme, preventief gezondheidsbeleid en klimaatmaatregelen allemaal onder de paraplu passen van een totalitaire overheid. De kudde makke schapen bleef volgzzaam, want ‘een psychologisch uitgeputte bevolking hunkert naar een absolute meester’.¹¹

4.6 Corona als ideologie

Waar Immanuel Kant de Verlichting zag als ‘het uittreden van de mens uit zijn zelf verschuldigde onmondigheid’,¹² ziet Desmet de averechtse gevolgen van deze bevrijding: rassentheorie van de nazi’s, historisch materialisme van de communisten en nu dan een getotaliseerde bevolking die zich laat leiden door kliksystemen, zelfcensuur, surveillance en coronasancties. Zo laat de massa zich binden aan de strijd tegen het coronavirus – de gemeenschappelijke vijand die de machthebbers zo gelegen komt. Het ‘massavormende narratief’ weet de meest absurde ideeën over het virus ingang te doen vinden; de waarheid legt het af tegen de massahypnose – zich onderdeel voelen van een collectief met ‘een menner’ (de meester voor zijn volgers), die er zelf in gelooft, maar niet zal schromen te liegen en te bedriegen om zijn ideologie waar te maken.

In zo’n context gedijen complotten en dus ook de theorieën daarover. Een complot is – aldus Desmet – een bewust, planmatig, zorgvuldig geheimgehouden streven om schade toe te brengen. Een theorie daarover is aantrekkelijk om de verwarring mentaal beheers-

---

9 Ibid., p. 110.

10 Ibid., p. 95.

11 Ibid., p. 118.

12 Ibid., p. 123.

baar te houden.¹³ Hoe meer woede, hoe kwaadaardiger de veronderstelde intenties. De corona-experts waren volgens Desmet normaal en redelijk, maar de massavorming maakte hen blind voor andere visies. Het totalitaire beleid was eerder mechanistische ideologie dan kwaadaardige manipulatie (meer argwanende antivaxers betichten Desmet hierom van ‘controlled opposition’). Maar COVID-19 betekende volgens Desmet wel degelijk een sprong voorwaarts voor de Rockefeller Foundation, het echtpaar Gates en The Great Reset van Klaus Schwab. Er ontstaat een totalitair regime dat door het bezetten van de sleutelposities ook steeds meer als ‘geheim genootschap’ opereert.¹⁴

4.7 ‘Vol spreken’

De term complottheorie is volgens Desmet een stigma dat kritisch nadenken over de coronacrisis in de weg staat. Het creëert polarisatie tussen ‘de massa die alles slikt (...) hoe absurd het ook moge zijn’ en ‘een groep die alles wantrouwt’. ‘Slechts een kleine groep ontsnapt’ daaraan.¹⁵ (Het zou zomaar kunnen dat Desmet zichzelf hiertoe rekent.) Hij ziet het risico van gewelddadige confrontaties (à la de heksenprocessen) en pleit voor geweldloos verzet tegen het totalitaire systeem door te ‘blijven spreken’, in de hoop het mechanistische wereldbeeld te kunnen overstijgen. Hij wijdt er zijn derde deel van het boek aan, waarbij hij ingaat op chaostheorie en kwantummechanica, waarin de onzekerheid onderdeel is van de theorie. Hij vestigt zijn hoop op ‘een vol spreken’, waarin ruimte is voor menselijke creativiteit en sociale verbanden.¹⁶

De analyse van Desmet slingert heen en weer tussen rationele tekst en stemmingmakerij. Hij ontkent een coronacomplot, maar hij suggereert het wel. Hij opent een container, het mechanistisch wereldbeeld

---

13 Ibid., p. 172.

14 Ibid., p. 179 e.v.

15 Ibid., p. 185 e.v.

16 Ibid., p. 233-250.

genaamd, en stopt er alles in wat hem niet zint. Daarbij gaat hij weerzinwekkende vergelijkingen niet uit de weg. Maatregelen tegen terreur, tegen klimaatverandering en tegen de pandemie gaan allemaal op dezelfde totalitaire hoop. En de Tweede Wereldoorlog is nooit ver weg, met gebruikmaking van citaten van Hannah Arendt en Michel Foucault als het zo uitkomt. Zijn analyse heeft de toon van de ontmaskering, maar de toespitsing op de rol van wetenschap is nadere analyse waard. Het wetenschappelijke discours is zonder meer dominant in de vormgeving van de samenleving. En het ging een verbond aan met de politiek – daar valt meer over te zeggen.

4.8 Na de ontzuiling

Voor een beter begrip van het verbond van politiek en wetenschap moeten we terug in de tijd.¹⁷ De twintigste eeuw zou kunnen worden getypeerd als een ‘ideologische eeuw’. Levensbeschouwelijke stromingen bepaalden de inrichting van de samenleving. Nederland vormde een relatief gevarieerde constructie van levensbeschouwelijke gemeenschappen, door politicoloog Lijphart getypeerd als zuilen:¹⁸ van communistisch tot streng gereformeerd, van liberaal tot katholiek. Neem de roomse zuil, waarin ikzelf opgroeide: parochie, school, misdienaarschap, woningbouwvereniging, padvinderij, sportclub – alles, alles was katholiek. Op zaterdagmiddag moest ik voor mijn vader een pakje sigaretten halen, bij de katholieke sigarenboer. Als die dicht was, mocht ik onder geen beding naar de protestant verderop. Dan maar geen sigaretten.

Een ideologie of levensbeschouwing, of nog neutraler: een politiek-moreel narratief, vormt een totaalpakket van maatschappijvisie en mensopvatting, van beweging en organisaties, van gemeenschap en partij; het creëert een verbond van eensgezinden, van jong

---

17 Ik heb deze ontwikkeling geanalyseerd in het volgende boek, waar deze paragraaf op is gebaseerd: Boutellier, H. (2015). *Het seculiere experiment. Hoe we van God los gingen samenleven*. Boom.

18 Lijphart, A. (1968). *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Becht.

en oud, van arm en rijk, van elite en massa. Deze ‘verhalen’ bepaalden de organisatie van de samenleving en ze gaven ‘identiteit’ aan de individuele leden. Bij nieuwe ontwikkelingen voegde het collectief zich naar de inzichten van het gezag, dat min of meer vanzelfsprekend werd gevolgd. Tótdat de nieuwe ontwikkelingen in de jaren zestig te disruptief werden. Door de naoorlogse jongerengeneratie (nu ‘boomers’ genoemd) werden de zuilen als beklemmend ervaren. Met popmuziek, televisie, pil en auto als sloophammers brak zij de verzuilde samenleving in luttele jaren open: ‘de culturele revolutie’ was aangebroken – overigens met steun van een deel van het establishment.¹⁹

4.9 Pragmacratie en identiteitspolitiek

De politieke bestuurscultuur past zich geleidelijk aan bij het omvallen van de zuilen. Het gebrek aan richtinggevende verhalen maakt een einde aan ‘visionaire politiek’ waarin een bepaald mens- en maatschappijbeeld worden nagestreefd. Wat dan overblijft is een politiek van ‘problemen oplossen’ en ‘naar bevind van zaken’ handelen. Er ontstaat een ‘pragmacratie’: zonder toekomstvisies en idealen, met beleid dat zich werkende weg ontwikkelt, op basis van de bureaucratistische criteria *effectiviteit* en *efficiëntie*. Bestuurder en ambtenaar gaan zo steeds meer op elkaar lijken. De pragmacratie is flexibel en kennisgestuurd: (beleids)wetenschap speelt een grote rol. Mark Rutte – hij was de langstzittende premier van Nederland – valt te typeren als de vleesgeworden pragmacratie. Dit bestuursmodel past goed bij het mondiale neoliberalisme. Het geeft ruim baan aan de markt en creëert tegelijk de ervaring van authenticiteit en zelfbepaling – vooral in consumptieve zin.

Vijftig jaar na de ontzuiling zien we een totaal ander politiek-moreel landschap, dat ik ‘identitair’ zou willen noemen. We gingen van collectieven (de zuilen) naar netwerken, van zendende media naar sociale media, van monocultuur naar superdiversiteit. De huidige

---

19 Kennedy, J. (1995). Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig. Boom.

samenleving is hyperindividualistisch, waarbij men collectieve ervaringen zelf zoekt en niet als gegeven accepteert: ‘eigen emotie eerst’. Dat heeft consequenties voor de waarheidsbeleving. Bij ontstentenis van vanzelfsprekende grote verhalen kan in principe alles waar zijn – vanuit de veronderstelling dat mensen ergens in willen c.q. moeten geloven. Men zoekt zijn eigen weg, gebruikmakend van zoekmachines, platforms en sociale media. Het faciliteert een identiteitspolitiek, waarbij persoonlijke kenmerken als (de eigen) kleur, gender, geloof, nationaliteit en etniciteit aantrekkelijke zoektermen zijn. De relatief succesvolle, maar visieloze pragmacratie verliest zo haar geloofwaardigheid ten opzichte van de eigen verklaringen van ‘de toestand in de wereld’.

4.10 Van half zicht naar strikt beleid

De coronacrisis had binnen deze politiek-morele context twee effecten. ‘We varen op half zicht’, zei premier Rutte bij aanvang van de crisis. Deze pragmatische positionering van het coronabeleid kwam overeen met wetenschappelijke inzichten. Het virus was onbekend, voorspellingen over het verloop waren moeilijk te geven en er werd een grote onzekerheid ervaren – onder de bevolking, onder wetenschappers en bij het bestuur. Pragmatisme leek bij aanvang de gepaste bestuursstijl. Daarbij stond het gezondheidsrisico centraal – een rationeel vertrekpunt voor een pandemie. De maatregelen kregen echter al snel een ingrijpend karakter, met een groot effect op het dagelijks leven.

Het bracht burgemeester Femke Halsema van Amsterdam tot de instelling van een ad-hocwerkgroep Sociale Impact van de Coronacrisis.²⁰ Het was een expliciete poging om de hegemonie

---

20 Werkgroep Halsema (z.d.). Verslag van de werkgroep Sociale Impact van de Coronacrisis. VNG. Leden van de werkgroep waren ministers Grapperhaus (JenV) en Koolmees (SZW), burgemeester Depla van Breda, directeur VNG Leonard Geluk en wetenschappers Kim Putters, Mischa de Winter en Hans Boutellier. Zie voor het eindverslag VNG-commissie Sociale impact COVID-19 (2021). Verslag Werkgroep

van het medische verhaal te breken en de sociale gevolgen van de crisis (virus én maatregelen) onder ogen te brengen. Het initiatief kreeg een vervolg in de commissie-Depla, die vanuit de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) werd gecoördineerd.²¹ Als lid van beide gremia trek ik achteraf twee conclusies. Om te beginnen bleek het niet eenvoudig om kritiek op de maatregelen om te zetten in concrete beleidsadviezen. Het consigne was expliciet dat het niet kon gaan over de aard van de maatregelen, maar alleen over hoe deze (lokaal) konden worden opgevangen. Aandacht vragen voor de effecten was het hoogst haalbare.

Daarbovenop vonden de bevindingen van de werkgroep en de commissie moeilijk ingang in de l gauw groeiende politieke en ambtelijke adviesstructuur. Het Outbreak Management Team (OMT) was daarbinnen als eerste adviesorgaan van het kabinet oppermachtig, het baken dat bij half zicht ‘de hardste inzichten’ kon presenteren. Het leidde tot eendimensionaal beleid waarbij, afhankelijk van het R-getal, de risicoschuif meer of minder werd opgezet. Waarom welke maatregel werd getroffen, bleef over het algemeen onbeargumenteerd. Het pragmatische beleid kreeg zo steeds meer het karakter van het opleggen van dictaten.

4.11 De ervaring van autoriteit

Tussen 9 maart 2020 en 18 juni 2021 vonden veertig persconferenties plaats waarin maatregelen werden aan- en afgekondigd. Op 14 december 2020 sprak premier Rutte vanuit het Torentje het volk

---

Sociale Impact van de Coronacrisis. <https://vng.nl/sites/default/files/2020-05/eindverslag-werkgroep-sociale-impact-coronacrisis.pdf>.

21 De commissie bestond uit burgemeesters en wethouders, aangevuld met vijf personen vanuit de wetenschap. Voor het eindrapport, zie Vereniging van Nederlandse Gemeenten (z.d.). Sociaal sterker de crisis uit. Lokaal perspectief op herstel en innovatie na(ast) corona. <https://vng.nl/sites/default/files/2021-05/sociaal-sterker-de-crisis-uit.pdf>.

toe.²² Op de achtergrond waren de protesten hoorbaar. Voor de besluitvorming werd vooral gewezen op de inzichten van het OMT. Dit communicatiemodel van decreten per persconferentie leidde tot wat ik ‘de ervaring van autoriteit’ zou willen noemen – een ervaring die in de Nederlandse bestuurlijke cultuur niet heel veel voorkomt. Die ervaring vormde een bron voor het anti-institutionele verzet, dat in verschillende vormen ontstond: weigering van vaccinatie, demonstraties, afhaken, gewelddadige acties, complottheorieën.

In het Nederlandse poldermodel bestaat een zekere afkeer van autoriteit – het idee van ‘er gezamenlijk uit komen’ is dominant in een pragmatische context waarbij effectiviteit en efficiëntie de belangrijkste argumenten vormen. Die taal spreekt iedereen tot op zekere hoogte wel. Het is de taal van de redelijkheid, van wat het beste is voor het land, de taal van de continuïteit.²³ Het coronabeleid, aanvankelijk pragmatisch ingezet, brak met deze traditie van gezamenlijk tot oplossingen komen. Zonder uit te gaan van ‘kwade trouw’ (zoals in complottheorieën) hebben naar mijn idee drie redenen een rol gespeeld in deze breuk met het pragmatisme: het reële risico van de gevolgen van het virus (oversterfte, uitputting van de gezondheidszorg), bestuurlijke angst om tekort te schieten (uitstralen van daadkracht die past bij een crisis) en vooral de legitimatie die de medische wetenschap bood (de advisering door het OMT).

---

22 Voor een inzichtelijk overzicht van het verloop van de coronacrisis tot juni 2021, zie Onderzoeksraad voor Veiligheid (z.d.). Totaaloverzicht reconstructie. <https://coronaonderzoek.onderzoeksraad.nl/totalereconstructie>.

23 Deze taal kwam in de plaats van de gezagstaal van de grote verhalen tijdens de verzuijing. Het gebrek aan gezag is momenteel een veelbesproken thema – zie bijv. het advies over overheidsgezag van de Raad voor het Openbaar Bestuur: Raad voor het Openbaar Bestuur (2022). Gezag herwinnen. Over de gezagswaardigheid van het openbaar bestuur. www.raadopenbaarbestuur.nl/documenten/publicaties/2022/11/10/gezag-herwinnen.-over-de-gezagswaardigheid-van-het-openbaar-bestuur.

4.12 Expertise en macht

Het ‘houvast’ dat de (medische) wetenschap biedt, daarop richt Desmet zijn pijlen. Hij verbindt er doldrieste conclusies aan in termen van totalitarisme; radicale critici en regelrechte complotdenkers zijn het met hem eens. Dergelijke vergaande conclusies lijken mij onverdedigbaar en vanuit een oogpunt van maatschappelijke stabiliteit zelfs riskant. De opvattingen van Desmet en anderen zijn onverdedigbaar omdat een echt totalitair systeem geen belang heeft bij een einde van de maatregelen. Het zou ook niet bereid zijn om zichzelf achteraf via evaluatieonderzoek kritisch te bevragen. Bovendien was het beleid te wankelmoedig om totalitair te noemen. Dit neemt niet weg dat de dominantie van het medische discours wel degelijk bevraagd kan worden.

De ‘pragmacratie’ vloog uit de bocht, wat zich als volgt laat verklaren. Het bestuurlijk apparaat voelde zich ‘als een kat in het nauw’. De ambitie van de pragmacratie schuilt in de vraag: wat werkt tegen zo laag mogelijke kosten? Op talloze domeinen zijn ‘*data-driven* beleid’ en ‘*evidence-based* interventies’ standaardtermen in de besluitvorming. Of het beleid altijd succesvol is in deze pragmatische ambitie is een tweede. Het leidt hoe dan ook tot een politiek discours waarin wetenschappelijke termen en criteria domineren. Ze verschaffen de legitimatie voor beleid. Als een politieke keuze ‘wetenschappelijk onderbouwd’ is, dan valt er immers niet zoveel tegen in te brengen. Het pragmatische handelen wordt zo een vileine combinatie van expertise en macht.

Deze combinatie leidt tot zowel depolitisering van het bestuur als devaluatie van de wetenschap. *Depolitisering van het bestuur* vindt plaats door een technocratische politieke stijl waarbij burgers zich buitenspel gezet voelen. Ze hebben de kennis niet en zijn object van redelijke, wetenschappelijk onderbouwde, maar in de kern bureaucratische besluiten. Van *devaluatie van de wetenschap* is sprake omdat zij zo sterk verknoopt raakt met politieke besluitvorming dat

die twee als één pot nat worden gezien. De bevolking krijgt het gevoel dat haar mening het per definitie aflegt tegen die van experts die ook al niet deugen. In de coronacrisis bereikte de inzet van dit model zijn hoogtepunt, ondersteund door *exposure* in de media. Maar dit keer zonder de polderende afwegingen die zoals gebruikelijk tot besluitvorming leidden.

4.13 Hypermoraal

Besluiten werden ‘dictaten’ en de wetenschappelijke onderbouwing ervan werd ‘waarheid’. En dat werd door velen niet gepikt. Waarbij overigens zij aangetekend dat de vaccinatiegraad en de naleving van de maatregelen in Nederland relatief hoog zijn. Maar ook het verzet groeide en werkt door tot de dag van vandaag in een afgenomen vertrouwen in de overheid. In een identiteitspolitieke context staat het zoeken naar een eigen waarheid centraal. Als we nergens meer in geloven, kunnen we overal in geloven – dat is de context waarin we ons nu bevinden. Sterker nog, we kunnen van alles beweren – bewijs maar eens dat het níét waar is. Waarom zou Bill Gates niet de grote man zijn achter het virus? Tenzij het door 5G-straling de wereld in is geholpen. En waarom zouden we de hegemonie van wetenschap niet als totalitair beschouwen? Zeker als deze de vorm aanneemt van bestuurlijk opgelegde dictaten.

De vraag naar wat waar is, lijkt te zijn opgelost in een meerstemmige context, waarin alle uitspraken meningen worden en evenveel waard lijken – een kakafonie van opvattingen. In het democratische zoeken naar wat het beste is, stuiten we steeds op dezelfde eis: we moeten een mening hebben! We moeten er iets van vinden! Grote vraagstukken dienen zich aan: de groeiende ongelijkheid, de vluchtelingen, de klimaatverandering. Ons leven zonder grote verhalen dwingt tot het innemen van een normatieve positie, bij welke onderneming dan ook. ‘Wat zijn mijn waarden? Wat vind ik belangrijk? Waar geloof ik eigenlijk in?’ Pluralisme neemt zo de vorm aan van een *hypermoraal*,

van elkaar de maat nemen en de les lezen, van argwaan en wantrouwen, van twijfelaars en betweters.

4.14 Wetenschap als geloof

In die omstandigheden komt ook de wetenschap onder druk te staan. Hoewel velen hun vertrouwen daarin niet verloren hebben, kennen we ook de beperkingen ervan. Max Weber formuleert dat in *Wissenschaft als Beruf* als volgt: ‘een wetenschapper is op zoek naar de waarheid in de hoop dat die achterhaald zal raken’.²⁴ Deze fundamenteel sceptische houding raakte in de coronacrisis steeds meer uit het zicht. Gegeven de risico’s van het virus en de bestuurlijke vraag naar houvast verstarde de (medische) wetenschap tot het leveren van zekerheid aan de politiek. Er groeide een medisch-politiek bolwerk waar geen kruid tegen gewassen was. Dat werd doorzien of in ieder geval niet geaccepteerd. Velen gingen zelf op zoek naar de waarheid rond het virus. Zo kon zich drie maanden verdiepen in de cijfers’ het opnemen tegen de *body of knowledge* van de reguliere wetenschap.

De coronacrisis drukt ons met de neus op de feiten: de visieloze, door kennis gestuurde pragmacratie begint te piepen en te kraken. Zij is als uitkomst van de ontzuiling uitgewerkt – er klinkt de roep om nieuwe vergezichten. Dat heeft ook consequenties voor de rol van de wetenschap. Wetenschap is niet zomaar een mening, maar wel dege-lijk een verhaal, waaraan keuzes en aannames ten grondslag liggen. Aan de leiband van de pragmatische politiek nam zij het karakter aan van een systeem van waarheden. Daar kwamen andere waarheden tegenover te staan. Dan wordt het de facto een strijd tussen geloven: het institutionele geloof in wetenschap versus het sektarische geloof van de zelfzoekers, dat van ‘een kudde makke schapen’ versus dat van

---

24 Weber, M. (1918). *Wissenschaft als Beruf* [Engelse vertaling (1991): *Science as a vocation*]. In H. Gerth & C. Wright Mills (Eds.), *From Max Weber: essays in sociology* (p. 129-156). Routledge.

de zieners. Een geloof van dictaten versus het geloof van de vrijheid – dat werd de kern van de coronastrijd.

4.15 Strijden voor pluralisme

Voorgaande analyse scheert over de preciaire pandemische politiek, het visieloze pragmatisme, de dienende rol van de wetenschap, het monsterverbond tussen kennis en macht, de erosie van het idee waarheid, de ontwikkeling van een hypermoraliteit en de reductie van wetenschap tot een geloof. Maar ik maak een nadrukkelijke pas op de plaats voor de consequenties die Desmet cum suis eraan verbinden. De ontwikkelingen zijn niet totaal; de democratische rechtsstaat staat open voor andere inzichten. Mijn analyse leert wel dat scepsis (meer dan ooit) onderdeel moet zijn en blijven van het wetenschappelijk bedrijf. Daarin schuilt het verschil met de ‘eigen waarheden’ van de zieners. Dan gaat het over de integriteit van de wetenschappelijke houding, tegen de corrumpering van wetenschap, voor de pluriformiteit.

Het betekent dat ook wetenschappers moeten aangeven waar ze staan, vanuit welke waarden ze opereren, wat hun uitgangspunten zijn. Zeker, de wetenschap streeft naar waardevrij onderzoek, maar onderkent tegelijk dat een identiteitspolitieke context daar geen genoegen mee kan nemen. Wetenschappelijke inzichten verheffen zich boven ‘een geloof’ omdat zij achterhaald kunnen raken. En wetenschappers weten dat – de twijfel bepaalt hun waarachtigheid. Ze bouwen voort op bestaande kennis, gebruiken systematische methoden en staan principieel open voor kritiek. Daarmee onderscheidt ‘het geloof in de wetenschap’ zich van ‘het geloof in de eigen waarheid’. Maar wetenschap is wel degelijk ook onderdeel van een groter machtsvertoog. Zij moet daaraan bijdragen, om relevant te zijn én ze moet dat betwisten om geloofwaardig te blijven. Dat is wetenschap in het teken van pluriformiteit.

4.16 Tot besluit – kon het anders?

In een crisissituatie moet besloten en gehandeld worden. En daarbij worden fouten gemaakt. Maar de coronacrisis was van lange duur en leidde tot ontwrichting van de samenleving, door de hardnekkigheid van het virus (en zijn varianten) en door de drastische maatregelen die nodig werden geacht. Het was beleid voorbij een acute crisissituatie. Had dat beter gekund vanuit een oogpunt van pluraliteit? Achteraf is het gemakkelijk praten, maar lessen trekken kan altijd. Ik constateer dat het crisisbeleid te weinig openstond voor andere geluiden dan die van de medische sector. Het leidde onder een deel van de bevolking tot het gevoel speelbal te zijn van een medisch-politiek bolwerk. Zo vormde de coronacrisis een kristallisatiepunt waarin het groeiende onbehagen over de pragmacratie omsloeg in anti-institutioneel verzet.

Naar mijn idee is de pragmatische toon uit het begin van de crisis ('we varen op half zicht') ten onrechte losgelaten. Het had de OMT-leden gesierd als zij hun onzekerheden hadden gedeeld. Binnenskamers was dit wellicht het geval, maar naar buiten toe werd met één mond gesproken. Achteraf gezien heeft dit waarschijnlijk een averechts effect gehad. Door de wetenschappelijke twijfel te laten doorklinken was ook een duidelijker cesuur mogelijk geweest tussen 'wetenschappelijke inzichten' en 'politieke besluitvorming'. Uitbreiding van het OMT met andere disciplines is veelvuldig bepleit. Het lijkt mij niet per se de juiste koers. Het had het gevoel van wetenschappelijke hegemonie alleen nog maar versterkt.

Voor de politieke besluitvorming had het kabinet zich wel nadrukkelijker kunnen laten adviseren over de consequenties van beleid. Niet zozeer door experts uit niet-medische disciplines, maar vanuit de sectoren zoals het onderwijs, de cultuur, de zorg, het jongerenwerk, de veiligheid, de handhaving en dergelijke. Zij hadden kunnen worden betrokken bij het uitdenken van maatregelen en scenario's. Wat zijn de mogelijkheden; waartoe zijn we in staat? Er hadden meer

signalen en voorstellen van onderop kunnen en moeten doorklinken in de gekozen beleidsmaatregelen. Dan had ook de argumentatie voor de maatregelen kunnen verbeteren. Wellicht dat het verzet tegen 'het systeem' dan minder momentum had gekregen dan nu het geval is.